

Orosz István

Emlékek apámról II.

„Miért írom ezeket a jegyzeteket? Azért-e, hogy később elolvassam? Gyermekeimet, unokáimat majd érdekelni fogja? Én szívesen olvasnám apám, nagyapám naplójegyzeteit.”

Apám visszaemlékezéseit és naplóját olvasgatva kezdtem el gyűjtögetni a róla szóló emlékeimet. Belátom, az összeállítás nem csak róla, rólam is szól; amit kiválasztok a sok száz oldalnyi kéziratból, engem is jellemez, az meg, hogy mi jut eszembe róluk, még inkább.

Az első rész a gyerekkorról szólt és az első iskolaévekről Csépan, illetve a kecskeméti református gimnáziumban. 1939-ben ért véget, amikor a történelmi és a személyes sorsfonál szorosán összekapcsolódott. Az első bécsi döntés értelmében Magyarország visszakapta a Felvidék és Kárpátalja egy részét Beregszászsal és Munkáccsal, azt a vidéket, ahonnan szülei elmenekültek, de ahol nagyszülei még mindig éltek. A 15 éves kamasz a nagyszülőkhöz költözve, a beregszászi gimnáziumban folytatta tanulmányait. Az *Emlékek* első része a múlt havi *Forrásban* jelent meg, most itt a következő.

Beregszász. Nagyapáék már a '30-as évek közepétől ott laktak, így '40-es odakerülésig néhány nyáron már heteket töltöttem ott. Sütő Józsefről, az anyai nagyapáról van szó, a református lelkipásztorról. Rábukkanok a kárpátaljai református gyülekezettörténeti adattárban is: az 1889/90-es tanévben a Sárospataki Ref. Teológiai Akadémián kezdte meg tanulmányait, a lelkészképesítő vizsgákat 1893 nyarán tette le. Megvannak a települések is, ahol szolgált: Nagylónya, Csetfalva, Asztély, Sárosoroszi, Izsnyéte. Az apám által rajzolt családfa szerint Sütő József apja az 1836-ban született Nemes Sütő Miklós földbirtokos volt, az övé pedig Nemes Sütő Ignác. Valamilyik nemességgel hivalkodó Sütő ős révén (ha jól számolok, nekik már az ük- meg a szépapa megszólítás dukálna) a Bakó család is képbe kerülhet, ha másért nem, hogy nagyanyám földidézhesse a hídpénzfizetésre megállított földesúr dölyfös rigmusát – „Nevem Bakó, lovam fakó, feleségem Dicső Rébék, hajts!” – az ilyen úrhatnám allűröktől igencsak messzire szakadt apám fejcsóválása közepette. A nemességükkel kérkedő, pap felmenőikkel dicsekvő Sütők ága ugyan sokkal jobban dokumentált, mint a földközeli világból érkező Oroszoké, mégis illene ugyanannyi családnévvel hozakodni elő mindkét oldalról. Ecsedy, Dikó, Rákóczi, Kováts, Belényesi, Bakó onnan; Fulajtár, Murnyik, Varga, Cseh, Szokoly, Balogh pedig innen. Hogy is lehetne tovább matekozni? Két szülő, négy nagyszülő, nyolc dédi stb. Ha egy évszázadra négy nemzedék jut, vagyis 25 éves korukban engedjük össze az ősanynákat és az ősapákat, akkor a 19. század

elején már 255 ősiünk van, száz évvel korábban pedig 4096. Kicsi a valószínűsége, hogy ne legyen köztük egyetlen istenverte celeb sem, de ha (előkapva a zsebalkulátort) tovább kereskedek, kiderül, hogy a 13. század közepén már az összes híresség a mi pereputtyunk, ugyanis 64 108 864-en vagyunk, kb. annyian, mint a korabeli Európa teljes lakossága. Köztük az összes katedrálisépítő, és persze egy csomó tatárjáró is. Még akkor is temérdek nagy szám maradna, ha képek lennének azt az illetlenséget feltételezni, hogy olykor távoli unokatestvérek is szemet vetettek egymásra, s így kétszer is szerepelnek a listán. Mi a tanulság: ha valaki azzal hanceg, hogy híres emberek leszármazottja, az egyszerűen csak jobban ráér kutakodni ilyen dolgok után, vagy még szimplábban: az illető egy jókora nagy sznob. Azt hiszem, apámtól sem lenne idegen ez a konklúzió.

Nagymama sokkal megbocsájtóbb. Igaz, őt még a térdén lovagoltatta anyai nagyapja, Ecsedy Károly, aki tényleg egy darab történelem volt. A 48-as Bocskai Huszárezred tábori lelkésze kapitányi rangban. (Hogy milyen uniformisban, ahhoz föl kell lapoznom Somogyi Győző grafikus barátom *Nagy Huszárkönyvét*.) Megmaradt az állítólag öt nyelven prédikáló és tizennégy gyermeket fölnevelő férfiú temetési beszéde, benne a sokat idézett történettel: A szabadságharc leverése után sokáig bujdosott. Később, megunván a bizonytalan életet, jelentkezett a debreceni főbíró előtt, aki megkérdezte, maga az az Ecsedy Károly, aki a nagyváradi piacon azt a híres bujtogató beszédet tartotta? Az igenlő feleletre jóakaratóan azt tanácsolta a főbíró: Jobb lesz, ha még egy ideig bujdosik inkább kegyelmed.

Olykor persze apámnak is reszelőssé vált a hangja a felmenők listázása során. Leginkább talán akkor, amikor a dobóruszkai legendát idézte. Az apjáról szóló emlékezésben írt róla. *Családjának apai ága az Ung megyei Dobóruszkáról való. A hagyomány szerint az egri várnépet telepítette oda Dobó István.* Föllapozom az egri várvédők listáját, Gárdonyi Géza nagyon alaposan dolgozott, 310 nevet talált, dr. Gárdonyi József az *Egri csillagok* 1923-as kiadásának végén, az író végakarására hivatkozva közli is őket, de Orosz vezetéknevűt nem, csak egy Oroszi Gábort találok köztük, aki ráadásul elesett egy kitörés során. Pauler Gyula Eger ostromáról szóló könyve szerint azonban Dobónak 2364 katonája volt, vagyis ott lehetett köztük akár a mi „köbükink” is. A hatszáz lelkes Dobóruszka most Szlovákiához tartozik, legalábbis a nagyobbik fele, mert a kertek alja már Ukrajnába ér. A legközelebbi nagyváros az öt kilométerre lévő Ungvár már odaát van. Ha jól tudom, apám nem járt sosem Dobóruszkan, igaz, számontartotta, hogy az egri várban található Dobó-szarkofágot, legalábbis annak szép vörös márvány fedlapját, Ruszkáról hozták át 1833-ban. Évek óta ott a bakancslistámon a falu, de útítársat még nem sikerült találnom.

Ahogy nem kedvelte apám a származás fitogtatását, a külsőségekkel való nagyozolást sem nézte jó szemmel. Puritán elveivel még egy művésziesen félrecsapott kalapot, egy színes sálát, egy szájsarokba tolt pipát, vagy egy lábhoz gömbölyödő kutyát sem tudott volna összeegyeztetni. Bajszot, szakállat sosem növesztett, borostásnak is csak az utolsó hetekben láttam. Nem állítom, hogy plebejus szellemisége az alföldiség hozománya lett volna, távolabb élő generációk tölthették belé, de a horizontális attitűd – egyszer mintha példálózott volna is vele – mégis a Petőfi-féle demokrata lelkületre hajaz. A vertikális típusú ember

a fölötte levőkre tisztelettel, az alatta állókra megvetéssel néz, a horizontálisak perspektívája szerint – a dolgokat egymás mellé rendező domborzat folyománya lenne? – mindenki egyenlő.

Az persze, hogy ilyesféle etikai alapelveket fogalmazgasson, pláne, hogy hivalkodjon velük, távol állt tőle. Azt viszont, hogy megfogalmazatlanul is betartsa, magától értődött. Máig aggaszt, vajon mikor lépek át ezeken a kimondatlan tételeken, hogyan rúgom félre őket, egyre feljebb lépegetvén a társadalmi elismertség lépcsőin. Ha parvenü sikereimmel olykor hencegni támad kedvem, az ő gyanakvó pillantása hűt le, s hogy e tekintet mögött még az élő vagy már a halott szeme látszik, voltaképp egyre megy.

Amikor Sütő József, a lelkipásztor nagypapa nyugdíjba ment, akkor költöztek Barkaszőről Beregszászba. *Először bérelt házban laktak, abban az utcában, amely a Bocskay utcából a városközpont felé haladva jobbra nyílt s egy kis Vérke-híd felé vezetett. Kényelmes, nagy ház volt hatalmas kerttel. Sok olvasmányom színhelyét képzeltem ide is, pl. a Színek és évek reggeli cigányzenés köszöntése ennek az udvarán történt.*

A Memoárban is sokszor említi olvasmányait, többször előfordul, hogy élete egy-egy momentumát – helyszínét vagy eseményét – egy-egy könyv alapján idézi föl, a Naplóban pedig szinte összemosódik a megélt és az olvasott világ. Megkockáztatom, az utóbbi, a naplóírás harminc éve alatt elolvasott több száz könyv élménye már fontosabb számára, mint ami körülveszi.

A kert fái között a Gimnázium tetejét lehetett látni, akkor még nem sejtettem, hogy oda fogok járni. Sokat olvastam ebben a házban, vagy inkább az udvarán, ha jól emlékszem, főként Mikszáthot, pl. A vén gazembert. Velünk (nagyapáékkal) szemben laktak Till borbélyék (az üzlete a Bocskay utcán volt), Anci lányával sokat játszottam. Később a gimnáziumban eggyel (vagy kettővel?) alattam járt.

Beregszászban nagyapáéknak sok ismerőse, barátja volt, akikhez vizitbe kellett mennünk. Emlékszem Sándor Pistáékra, Dénesiékre, Szilágyiékra (a bácsi teljesen süket volt, írni kellett neki, olyan lapra, amelyről egy húzással lehetett törölni az írást), Véghékre. Utóbbiakra azért is, mert egy vakációt az ő házukban töltöttünk, azt hiszem, azért, mert nagyapáéknál – talán Panniék is otthon lévén – nem volt hely. Hogy Véghék hol voltak, nem tudom; miénk volt az egész nagy ház és a szép, gondozott kert. Olvasmányszínhely ez is: a Buddenbrookban Grünlich első látogatása az itteni kertben zajlik le. Mikor a '60-as években Beregszászban voltam, Istvánnal elmentünk ebbe a házba. Minden olyan volt, mint annak idején.

Velem járt volna ott? A beregszászi utazásból csak töredezett emlékképek maradtak meg, fölülírják őket a későbbi kárpátaljai utak, amelyeket már mások társaságában tettem. A legélesebben a csapi állomásra emlékszem, a vasúti nyomtávok különbözősége miatti több óráig tartó unalmas várakozásra, amit az a körülmény, hogy másik időszámba kerültünk, még egy órával megtoldott. Apámat, mint mindig, megviselte a kényszerű semmittevés, de azért türelmesen magyarázta el mindkét furcsaságot – akkor jártam először külföldön –, és fegyelmetlenül nyitogatta a csomagjait a magyarul is értő, de megszólalni csak oroszul hajlandó tányérsapkásoknak. Most is érzem a hatalmas váróterem különös illa-

tát, a föl-alá pöfögő mozdonyok gőzéből, a másként finomított üzemanyagokból, a padlóra szórt olajos fűrészporból, a cigarettafüstből, az izzadságból, a benzinnel tisztított kabátok kipárolgásából, a fokhagymás uzsonnákból, a kidugaszolt pálinkásüvegekből előgomolygó, és persze a híres szovjet kölniből, a Krasznaja Moszkvából összeálló megnevezhetetlen szagot. És látom a gipszstukkókkal díszes terem hatalmas partizánfreskóit is, ahogy az életnagyságú alakok sorát a csatlakozásukra várakozó tömegek egy szinttel lejjebb megismétlik.

A csapi állomásra persze csak a szovjet időkben emlékezhetem, 1991 után már autóval keltem át a határon, odaát úgy mondanák, taxival. A személyautót taxinak mondták a rokonok is, a gyereket pulyának, a babot paszulynak hívták, és a kukorica helyett azt mondták, málé. Nem emlékszem, hogy nagyanyám vagy apám használták volna ezeket a szavakat otthon, Csépan vagy Kecskeméten, de olykor mégis használniuk kellett, mert amikor először hallottam odaát, mindet megértettem rögtön. Mondták viszont, főleg nagymama, aki nemcsak mondta, de csinálta is, a szegényvitézt, a csörögét és a „csehpmaszt”. Az első bundáskenyeret, a második hosszúra és keményre sütött fánkfélét, a harmadik tarkedlit jelent, ami szintén valami fánkyszerű eledel, puhább, kerekesebb a csörögénél, és baracklevár dukál hozzá. A név ugyan nem kapcsolatos a Trianon utáni cseh uralommal, hiszen már a *Pallas Nagylexikon* 1893-ban kiadott negyedik kötetében is szerepel, de nagymama hangsúlyából, legalábbis utólag földézve, mégis képes vagyok kihallani valami összefüggést. A kedvencem egyébként – úgy emlékszem, apám sem vetette meg – a krumplipuffancs volt, amit sokkal érdekesebben is lehetne hívni, tócsninak, lapcsánkának, banduráknak, cicedlinek, görhőnynek, de otthon egyik nevét sem hallottam. Nehéz megállnom, hogy ne szenteljek neki önálló fejezetet, megemlékezve benne Antall Pityke barátom születésnapjairól, ahol állítólag miattam volt állandó tartozék a lapcsánkás tál, vagy másik barátomról, Krzysztof Duckiról, akinek egy krakkói vendéglőből telefonáltam, segítsen a rendelésben – placki ziemniaczane, mondtam tovább a pincérnek –, és persze az ötvenedik születésnapomról, amelyre ötven krumplipuffancsot sütött ki Dóra.

Volt még nagymamának egy gyakran használt különös szava, amit senki más nem mondott, persze apámat kivéve, a hajdináskodni. Ahogy leírom, alá is húzza nyomban a Word javítóprogramja: ilyen szó pedig nincsen. Amikor kisfiúként nagy magabiztosan valami kihaennem emberkedésbe fogtam, már mondta is, na ne hajdináskodj. Faggattam író, nyelvész ismerőseimet, még Vári Fábrián Laci költő barátomat, a beregi népköltészet szorgalmas gyűjtőjét is megkérdeztem, de egyikük sem ismerte a szót. Az Erdélyben haricska, másutt tatárbúza néven is emlegetett hajdináról persze mindenki tudott, sőt a hajdinakása, a hajdinalepény ismeretével sem volt gond, de az ígét nem hallották. Talán a növény és az ige közt csak véletlen, formai egyezés van, nem kell tartalmi összefüggést keresni. Hangulatfestő szó lehet, arra a hadováló, betyárkodó, duhajkodó gesztusra utal, ami miatt nagymama rám szólt: Istvánka, ne hajdináskodjál már megint! (A húgomnak a pernahajder szó is eszébe jut, vajon azért-e, mert hasonlít a hangzásuk, vagy mert annak tart, hajdináskodó pernahajdernek?)

Az akkori Beregszászból legföljebb arra emlékszem, hogy rengeteg, számomra ismeretlen helyszínen sok apám korú, vagy még öregebb felnőttel kellett találkoznunk, akik látható élvezettel merültek bele olyan, számukra sokat mondó történetek taglalásába, amelyekből én nem sokat értettem. A *Memoárban* említett kertet, a Véghék kertjét sem tudom felidézni. Előveszem a *Buddenbrook házat*, hátha segít. Aputól maradt rám, de nem az, amelyet gyerekkorában olvasott, 1960-as kiadás, talán épp újraolvasta a mi közös beregszászi utazásunk táján, azért is jutott eszébe. Föllapozom azt a bizonyos kertet, ahova betoppán a hamburgi ügynök, Bendix Grünlich. Ahhoz képest, hogy városi kert, szokatlanul nagy, szimmetrikusan elrendezett utak, virágágyak tagolják. Az ágyásokban labdarózsák. Valahol a közepén fából ácsolt, festett kerti lak, megterített kerek asztallal, itt ülteti le a család a vendéget. Délutáni napfény, rezedák illata úszkál a levegőben. Thomas Mann oly pontos, annyira részletező (számomra émelyítően túlírt), hogy nem nehéz *látnom* a kertet, de hogy emlékeim közt is megjelenne, bármennyire akarom is, nem mondhatom.

Apám szerette Thomas Mannt, legtöbb könyvét németül is olvasta, de más is jelzi – bevallom, elakadt a lélegzetem, amikor rátaláltam – a német író iránti vonzalmát. A *kiválasztott* című könyvben, az első lapon kék tintával, anyám kerek, kicsit iskolás betűivel (átszoktatott balkezes volt) ez olvasható: *A távollévő kedvesnek nagy szeretettel, 1957 karácsonyán, Éva.* 1957 karácsonyán apu történetesen a kecskeméti börtönben raboskodott. A *kiválasztott* a börtönbe bejuttatott ajándékkönyv volt. Göncz Árpád börtönnaplójában olvasom, hogy az ő felesége is Thomas Mannt küldött; a leleményes asszony a *József és testvéreit* azért választotta, mert csupán egy regény, de sok kötet. A vizsgálatot megütötte a guta – írja Göncz. A *kiválasztott* viszont karcsú könyv, mindössze háromszázhárom oldal, 19 forint 50 fillér; akkor, 1957-ben jelent meg Jékely Zoltán fordításában a Magvetőnél. Bizonyára alaposan átlapozták, mielőtt odaadták a fogolynak, „a kiválasztottnak”, nincsenek-e benne aláhúzott szavak, vegyszerrel megjelölt betűk, titkos akrosztichonok. Arról, hogy egy könyv ilyesmik nélkül is hordozhat üzenetet, aligha volt fogalmuk. Noha apám rabsága nem tartott tizenhét évig, mint a könyv kiválasztottjáé, a kopár sziklacsúcsához bilincselte és sünméretűvé aszalódó Gregorius-Gergelyé, ám ezt az ajándékozás pillanatában még aligha lehetett tudni. A jelképes címen nem hiszem, hogy sokáig törte a fejét a börtön-adminisztráció, ha kiválasztott, hát legyen kiválasztott. Arról, hogy kik, miért és mire választották ki apámat, majd egy következő részben lesz szó, de nem fogok gyorsan végezni ezzel a fejezettel sem. A *Buddenbrookot* annak idején csak felibe-harmadába (ez is nagyanyánk kifejezése...) olvastam, *A kiválasztottat* talán sehogy. Most, hogy apám szemével olvasom, úgy, mintha ő lennék, nekiveselkedek újra. Füzi Laciék várhatnak pár hetet.

Az a bizonyos regénybeli kert a *Buddenbrook*-könyv második felében újra előkerül. Ott a szőlővel befuttatott pavilonban, egy nád hintaszékben ülve, egy könyvet lapozgat *Buddenbrook Tamás*. „*A halálról és annak viszonyáról valódi életünk elpusztíthatatlanságához*” című fejezet a megvilágosodás erejével hat rá. „*Hogy hol leszek, ha majd meghaltam? De hisz ez oly tündöklően világos, oly lenyűgözően egyszerű valami! Mindazokban benne leszek, akik valaha kimondták és ki fogják mondani*

azt, hogy Én – különösképpen pedig azokban, akik ezt teltebben, zengőbben, vidámabban mondják ki.” Buddenbrook Tamás a könyvet (Schopenhauer: *A világ mint akarat és képzet*) nem olvasta végig, a lugas asztalfiókjában hagyta, és nem is kereste soha többé, a gondolat azonban napokon, éjszakákon át kísértette, van élet a halál után. Azt, hogy a lübecki fiókban hagyott könyv minő rejtélyes transzformációk révén került át a beregszászi kerti asztal fiókjába, már nem követhető, de a *Memoárt* lapozgatva, azért sejthető, hogy ott volt. És a gondolat, ami Buddenbrook Tamást annyira megfogta, apám felnőttkori naplóiban is föl-fölbukkan majd.

Még '38 előtt fölépült nagyapa háza a Husz János utcában. Ebben azért vagyok biztos, mert a kertből lehetett látni egy cseh zászlót, amely valami rendőrségi épületen lengett. Egyébként annak, hogy Csehszlovákiában vagyunk, vajmi kevés jelét lehetett látni, tapasztalni. Utcán, üzletekben csak magyar szót lehetett hallani, a beregszásziak sérelme abban állt, hogy városukat községnek nyilvánították, s nem fejlesztették. Nagyapa mindenben unokái kedvében járt, egyszer még futballmeccsre is kijött velem. Egy magyar és egy ruszin csapat mérkőzött, a magyarok a viharos biztatás ellenére 3:1-re kikaptak.

Nagyapámék beregszászi házának alaprajzát is ide tudnám rajzolni, olyan pontosan emlékszem minden részletére. Két szoba, szobának is alkalmas, de télen nem fűthető előszoba, hatalmas konyha, spájz, parányi fürdőszoba (inkább mosdóhelyiség, a víz nem volt bevezetve), pince, különálló faházban fáskamra, dísznóól, klozet – talán nyári konyha is, no lám, erre nem emlékszem. A ház sarkában kerek kút, onnan vitt föl a lépcső a fedett teraszra, ahonnan az előszoba meg a konyha nyílt. A házat nagyapa tervezte, s mikor a második szomszédban Mizsákék építkeztek, ugyanennek a háznak a tükörképét építették meg. Naponta megfordultam ott is, mert Mizsák Margit fia, Veress Szabolcs osztálytársam volt.

Máris a '40–'43 közötti beregszászi diákkoromnál tartok, s ezt a szakaszt nagyapáék meg házuk szétválaszthatatlanul kapcsolják az előző nyarakhoz. Vagyis nagyon is ismerős helyre kerültem '40 szeptemberében.

Úgy kerültem Beregszászba, mint csaknem száz évvel azelőtt Jókai Kecskemétre. Nekem is a tudómmal volt bajom, s szüleim úgy határoztak, hogy az egészségtelen Kecskemétről menjek az egészségesebb Beregszászba, az internátusból nagyapám gondoskodása alá, nagyanyám főztjére. Amilyen szeretettel emlékezett Jókai kecskeméti éveire, olyannal emlékezem én is a beregszásziakra.

A *Beregi tájak* című írásában csak a betegséggel magyarázza az iskolaváltást, a nagyanyámmal folytatott beszélgetésekre visszagondolva, hazafiasabb, pontosabban, honleányibb érvek is fel-felbukkannak. Apám szülei közül nagymama vágyott jobban haza, nagyapám szkeptikus volt a német segítséggel visszanyert területek megtartását illetően, de ahogy korábban is, a vakáció heteit ők is Beregszászban töltötték.

Három évig nagyapámék gyermeke voltam, annyi emlékem van róluk, mint a szüleimről, hiszen érettebb fővel, s nem csak hosszabb-rövidebb vakációkat töltöttem velük. Ők úgy tartották, tisztos szegénységben élnek, saját házukban ugyan, de szerény nyugdíjból. E tisztos szegénység azonban mai mértékkel másnak tűnik, pontosabban nem lehet mai mértékkel mérni. Igényeik egyfelől szerények voltak, ami pl. a szórakozást, utazást, nya-

ralást illeti. Másfelől: koszton nem takarékoskodtak, bejárónőjük mindig volt, kettőjükre is, míg én nem voltam ott. Napjukat kitöltötte a munka: nagymamát a háztartás, nagyapát a kert, vásárlás, vízvezetés, favágás. Társaságba nem jártak, esténként néha Miza Margit jött át valami kézimunkával, ilyenkor nagyapa hamarosan ásítózni kezdett, s ha ez nem használt, komolyan veendő tréfával mondta: „Kilenc óra vagy immár, Feküdjön le minden számára.” Nagyapa ritkán olvasott mást, mint az újságot, a Pesti Hírlapot. Pedig valaha írt is népies elbeszéléseket valami Szabolcska Mihály szerkesztette református lapba. Móríczt személyesen ismerte, népköltészeti gyűjtőútján ifjú korában hetekig lakott náluk Csetfalván. Olvasta azóta néhány regényét, novelláját, nem nagyra tartotta őket.

Hol másutt lakhatott volna Mórícz, mint a csetfalvai paplakban? Korábban az ő nagyapja, Pallagi József volt a színreformátus falu lelkésze, vagyis joggal gondolta, otthon van akkor is, amikor már Sütő Józsefnek hívták az aktuális prédikálót.

Rendíthetetlenül konzervatív volt mindenben, öltözködésében is. A legnagyobb kánikulában is magas gombolású mellényt, zakót és kalapot viselt, legfeljebb lüsztert, illetve szalmát. A politikához keveset értett, csodálkozott, miért örül zsidó ismerőse annak, hogy az oroszok visszafoglalták Rosztovot. Nem mintha németbarát lett volna, de az oroszoktól még jobban tartott. Pap volt, de nem hiszem, hogy a vallás különösebb szerepet játszott az életében.

Nem lehet könnyű kívülről megítélni, hogy a vallás milyen szerepet játszik valakinek az életében. Azt, hogy apám vallásos, egyrészt a családi tradíció folytatásának véltem, másrészt inkább kulturális, semmint lelki élménynek. Templomba csak rendszertelenül járt, noha az egyházi adót rendszeresen fizette. Nem vettem észre, hogy különösebben megviselte volna, hogy nem sokkal szabadulása után, a Kádár-rendszer közepette, a templomi ceremónia helyett csak otthon, a lakásunkon keresztelhetette meg pap barátja, Szabadi Sándor tizenegy évvel fiatalabb húgomat. Alighanem 1951 őszén én sem templomban lettem keresztelve, bár erre nem emlékezhetem. Istentiszteletek után inkább a lelkész retorikájáról mondtam véleményt, mintha egy irodalmi előadáson vett volna részt, azt, hogy merített-e hitet a prédikációból, s mekkorát, szemérmes tartózkodással nemigen hozta szóba. Ha felütöm egy-egy rám maradt könyvét, bennük ceruzával aláhúzott sorok jelzik a gondolatokat, amelyek megfogták, s talán azonosult is velük. Németh Lászlótól például ez: „Nem tudom, hogy vagy a vallással? Éntőlem minden elmaradt, de ez az örültség: az Isten egyre erősebb bennem. Ő az, aki ezt a sokféle csalódást, kudarcot, disszonanciát belém mosolygó szemével összhanggá változtatja. Ő uszított, most vele beszélem meg a vereségem. Már a haláltól sem hőkölök úgy vissza, mint az első időben. Metafizikailag vagy fizikailag nem tudnám megmagyarázni e hitet, de mégis megvan, hogy aki mindenből egyedül maradt meg, halállommal is csak végleg ölébe vesz.” Apám halála után, a *Napló*t olvasva döbbenem rá, mennyit vívódott az istenhittel, s megörökölve az elnyűtt, aláhúzásokkal, jegyzetekkel tarkított Bibliáját kellett felfognom, mily kevésbé ismertem erről az oldaláról. Ha folytatni fogom ezt az emlékezést, ahogy szándékomban áll, nehéz lesz elkerülni, hogy időről időre szóba ne kerüljenek a hittel kapcsolatos gondolatai. Kételyei, bizonytalanságai, vágyai. Nyolcvanhatodik születésnapja előtt, 2011. július 11-én írt naplóbejegyzéséből is idemásolok néhány sort. *Egyre többet gondolok a halálra.*

Túlvilág? A tér és az idő elképzeltetlen végtelenségébe befér. A végtelenséget számunkra uraló Isten is. A tudomány hiába büszkélkedik, a végtelen idővel és térrel nem tud mit kezdeni. Mózes I. könyvének első mondatát lemosolyoghatja, de nem cáfolhatja.

De vissza a Memoárhoz, és benne a nagyapjához.

Közösségi hagyomány volt a számára a vallás, nem egyéni élmény. Vasárnaponként elment a templomba (hogy nagymama is ment-e vele, arra nem emlékszem), de otthon vallásról nemigen esett szó. Több arról, hogy nyugdíja a magyarok alatt kevesebbet ér, mint ért a csehek alatt.

A trianoni veszteség nem minden következményét élték meg a helyiek annyira sötéten, ahogyan az általában, sokak visszaemlékezéseiben olvasható. A falusi gazdák a csehek alatt jobban éltek, terményeiket jobb áron adták el, iparcikkekhez olcsóbban jutottak. Magyarellenesség faluhelyen nemigen volt, és azt is érezni lehetett, hogy a cseheknél demokrácia van. Többször hallottam én is a barkaszoói esetet: a jegyző irodájába bekopogott egy aktatáskás úr, bemutatkozott – magyarul –, hogy ő Csehszlovákia belügyminisztere. Apám apját, aki szintén falusi jegyző volt a magyarországi Csépán, akkoriban rótták meg, hogy a főispánt nem a községháza előtt, csak az irodája ajtajában köszöntötte.

1940-ben, amikor hozzájuk kerültem, nagyapa 72, nagymama 62 éves volt. A 10 év korkülönbség nem látszott, sőt inkább nagyapa volt a fiatalosabb.

Előveszem a fényképeiket. Az első hátoldalán ott a cégjelzés is, Nagy-szöllősen készült (Kosa János fényképész írta így), amiből arra következtetek, hogy 1905-ből való. Ekkor még Csetfalván laktak, ami nincs messze Nagyszőlőstől. Sütő József viszont 1906-ban már Izsnyétén szolgált, ami Munkács közelében van. 1906 után valószínűleg a munkácsi fotográfushoz vitte volna a feleségét és az öt gyereket. (Vagy a munkácsit hívta volna el, mert a kopottas háttérfalból arra következtetek, hogy ez nem éppen egy fényképészműterem.) Ha jól okoskodom, a képen dédnagyapám 37 éves, dédnagymama 27. Való igaz, felnőttebbnek látszik a férjénél, egy kicsit mintha magasabb is lenne. És már öt gyereke van. A fiúk nagyok, egyforma diáköltözetben fekszenek az előtérben, a két kisebbik lány még a szülők ölében. A harmadik, a nagyanyám közepén áll. Ő a szimmetriatengely. Az volt világeletemben. A Nyílas jegy jellemző tulajdonságaiból (december 7-én született) nála leginkább a kapcsolatteremtésre, a társasági élet szervezésére való hajlam dominált, ami a család összefogásában, a hírek összegyűjtésében, szétáramoltatásában nyilvánult meg. Szívesen utazott, noha távoli nagy utazások nem adtak meg neki, és hatalmas mennyiségű levelet írt. Apámmal ellentétben nem szeretett egyedül lenni, akkor érezte jól magát, ha folyamatosan szót válthatott valakivel. El kell fogadnom, amit a jegy kapcsán a horoszkóp állít, őszinte, kíváncsi, szókimondó, kreatív személyiség volt, szinte elnyúlhatatlan optimizmussal. Utolsó éveiben nagyon meggyöngült a hallása, a sükettség sokkal jobban megviselte – apám szavával, szinte börtönbe zárta –, mint megviselt volna egy nálánál kevésbé kommunikatív személyiséget.

A másik képen is ott a fotós neve (Markovits) és a város csehül és magyarul: Munkács. 1942-ben készülhetett, a hátoldali szöveget február 10-én datálta valamelyik gyerekének dédanyám. Ő intézhette a levelezést, dédapám inkább a baj-sza tökéletesítésével lehetett elfoglalva: már hófehér, de tömött és szépen formált,

hegyesre pödrött férfidísz. Nem lennék meglepve, ha otthon bajuszkötőt viselt volna, de erről nincs szó a Memoárban.

Nagymama a család meg a háztartás gondjain túlmenően nemigen érdeklődött más iránt. Ő volt azonban kettőjük közül a kiegyensúlyozottabb, a bölcsebb. Vele kapcsolatos emlékeimben előre kell szaladnom. '44 nyarán Pestre mentek, az ostromot Bözsi néniéknél érték át, nagypapa és Bözsi néni ott halt meg, rájuk szakadt az óvóhely. Nagymama azután hol Panniéknál, hol anyámnál élt, mikor anyám hozzánk költözött, lakott nálunk is Kecskeméten. Sok baj, csapás érte életében, ezeket nagy lélekkel viselte. Hat gyereket nevelt föl, a hetedik holtan született vagy csecsemőként halt meg, erről sohasem beszélt. Férjén kívül négy gyereke halálát érte meg, Józsika 18 éves korában halt meg kerékpárbaeset következtében. Bözsi az óvóhelyen, Ódi 50 éves kora táján rákban, Pista öngyilkos lett. Életben maradt két lánya közül anyám korán özvegységre jutott, Panniék nehezen éltek, mindenüket elvesztettek, Pista öngyilkosságának is az volt az oka, hogy hajdani rendőrtisztként nem találta helyét az új világban, megaláztatás várta mindenütt, a '40-es évek végén kitelepítették őket a fővárosból, azután is csak hányódtak.

Nagymama az új körülmények közt nem igazodott ki, nem értette, kit miért bántanak, hová lett az igazság, a méltányosság. De nem lázadozott, belenyugodott mindenbe. Az '50-es évek végén, Pesten szürkehályoggal operálták. Akkor írta azt a végrendeletfélét, amelyet megpróbálok ide lemásolni.

„'959. ápr. 30.

Kedves Gyermekeim!

Azt hittem, már ekkorra túl leszünk az operáción, de úgy látszik, nem olyan egyszerű már 4 év után. Sokat gyengültem, a szívet erősítik, ha előre tudom, nem is fogtam volna bele, de már Isten így akarta, belenyugszom. Lehet, hogy eljárt az időm, ebbe is megnyugszom. Azért írom e pár sort, ha nem tudnék veletek már beszélni. A szekrényem kulcsa ott van a ridikülömben. Szintén itt van, megtaláljátok. Panninál van 2000 Ft, Ernőnél 1000 Ft, a táskámban egy zsebkendőben 200 Ft, ebből talán eltemettetek, még hozzá, amit a konvent is ad. A ruháimon, ágyneműimen osztozzon meg Panni, meg a Pista két kislánya, gondolom, Ducinak nincsen rá szüksége. Legyetek szeretettel testvéreitek és hozzátartozóihoz, ez az én kívánságom. A jegygyűrűm a két kislányé, csináltassanak belőle két köves gyűrűt a nagyanyjuk emlékére. Szeretném, ha engem is a németvölgyi temetőbe temetnének, ha egy árokpartra is, de ott volna nyugtom az én drága szeretteimmel, és Sebestyén mondjon egy imát felettem, ez az óhajom. Éljetek szeretetben családokkal, testvéreitekkel, ahol lehet, támogassátok egymást. Isten áldását kérve reátok a síron túl is szerető Anyátok.”

Címzés: Pista, Duci és Panni gyermekeimnek.

Abból a félmondatból, hogy „...gondolom, Ducinak nincsen rá szüksége”, nem nehéz kiokoskodni, amit amúgy is sejtettem, apám börtönéről s a rá következő nehézségekről nem tudósították 81 éves dédanyámat. Tapintatosan eltitkolták előle, talán hazudtak is neki valami gyógyítóan reménytelit, miért nem látogattja, ahhoz hasonlóan, ahogy Makk Károly filmjében, a *Szerelemben* Törőcsik Mari is hazudik börtönbe zárt férjéről haldokló anyósának. A filmbeli anyóst az Amerikából hazatért Darvas Lili játszotta, Molnár Ferenc felesége, akit a forgatás idején (1970 körül) mi is láttunk, hisz Szepezden nyaralt, az utcánkban, a Molnár unoka, Horváth Eszter családjánál vendégeskedve.

A levélben említett Németvölgyi temetőt ma inkább Farkasrétként emlegetik. Azért választotta, mert ott feküdt a férje és középső lánya, akik '45-ben Budapest ostroma alatt haltak meg. Nem ott nyugszik mégsem. Panni néniéknél, Pécsen halt meg 1964-ben, ott is temették el. Ha olykor emlékezetemben megjelenik, legtöbbször a domború szemüveglencse mögött hatalmassá növvő szemeket látom és valami langyos paplanillatot érzek.

Apám a beregszászi gimnáziumba gyorsabban beilleszkedett, mint hitte és várta. Az osztálytársak zöme ebben az iskolában kezdte a csehek alatt, negyedikesek voltak, amikor elkezdődött a magyar világ. A tanárok nagyobb része viszont az anyaországból érkezett, vagyis apámhoz hasonlóan új volt, ráadásul szinte mindnyájan 30 alatti fiatal emberek.

Osztályfőnökünk, magyar- és latintanárunk egyenesen kecskeméti, Koszorús István, aki régebbi iskolámban érettségizett, s tanított is ott egy évig, engem ugyan nem, de emlékezett rám Kecskemétről.

Apám és beregszászi osztályfőnöke az iskolás idők után is kapcsolatban maradt. Kárpátalja elvesztése után Koszorús tanár úr Miskolcra került, az ottani Földes Ferenc Gimnázium tanára lett. 93 évesen, 2006-ban halt meg. Leveleztek, telefonáltak, s ha olykor találkoztak, tréfásan idézték a latin mondást: *Quem dii odere, paedagogum fecere* – Akit az istenek gyűlölnék, azt pedagógussá teszik. Itt van előttem egy szépen bekötött, valószínűleg egyetlen példányban létező album, Koszorús István Samarjay Károly költőről – Petőfi és Jókai barátjáról – írt egyetemi szakdolgozata. 1934-ben készült – Horváth Jánostól „kitűnőt” kapott rá. 1990. február 1-én postázta apámnak. Azért küldte-e, hogy apám segítse a megjelenését? Megörököltém az albummal a felelősséget is? Egy darabig hordom, lesz-e, akire áttestálhatom? Talán már nem indiszkréción, hogy a gépiratos albumba ragasztott kézírásos levél egy részletét idemásolom.

„...annak idején egy adatot elhallgattam, mégpedig azt, hogy – nemesség ide, nemesség oda – a költő édesapja csizmadiamesterséget folytatott. Ebben önmagában nem is lett volna semmi szégyellnivaló, de az egyik „suszter”-unoka, Samarjay Lajos kegyelmes úr, MÁV vezérigazgató tudomást szerzett készülő munkámról, magához hívatott, megvendégtelt és megkért, hogy nagyapja foglalkozásáról „ne szóljon szám”. Dolgozatomat elkérte egy időre, de a kinyomtatás költségeire semmilyen segítséget nem ajánlott föl. A doktorátushoz akkor még ez is megkívántatott. Én ilyen áldozatot özvegyasszony édesanyámtól nem kívánhattam.”

Arra nem emlékszem, hogy apámmal Beregszászban járva bementünk-e a gimnáziumba, ha nem vitt oda, alighanem a szovjet idők drasztikus változásaitól féltette az emlékeit. Valamikor a kétezres évek elején néhány író és művész társaságában mégis jártam ott. Nagy Gazsi, Ács Mara, Szemadám György... Velünk volt Gerzson Pál festőművész is, aki a „magyar időkben” Kárpátaljára helyezett állatorvos édesapja miatt Ungváron diákoskodott, átlátogattunk hát az ottani gimnáziumba is.

A színvonal talán alacsonyabb volt a kecskemétinél, különösen idegen nyelvekből (a latint és a németet később kezdték). A matematikát itt szerettem meg, s itt szilárdult meg irodalmi és történelmi érdeklődésem. A légkör szabadabb volt, mint Kecskeméten, rész-

ben bizonyára a liberális-demokratikus csehszlovákiai szellem továbbéléseként, részben a tanári kar fiatalsága miatt, részben azért is, mert itt nem hatott a református ortodoxia. (Bécsi, a vallástanár igen liberális volt, nyíltan hirdette, hogy beállítottságtól függ, ki melyik valláshoz vonzódik, s tolerálta a nyílt ateista nézeteket is.) A vélemények szabadsága jelentkezett abban is, hogy Galyó Szekfű Habsburg-katolikus szellemében tanította a történelmet, Koszorús kuruc-protestáns meggyőződéssel az irodalmat, de mindketten túrték az ellentmondást, Gyalyónak pl. eszébe sem jutott, hogy ne adjon jelest, mikor feleletben az általa nagyra értékelt Mária Teréziát a magyarok elnyomójaként mutattam be.

Hatodikban 44-en voltunk, de már csak 35-en érettségiztünk. Az előző adatot az évkönyvből, az utóbbit az érettségi tablóról veszem. Ezt a tablót azóta, úgy hiszem, mindnyájan szégyelljük. 31-en zsinóros magyaros ruhában vagyunk, négy zsidó osztálytársunk az alsó sorban egymás mellett – szinte gettóba zárva – szmokingban. Ki találta ezt ki, máig sem tudom. Hasonló az elkülönítés a párhuzamos lányosztály tablóján. Pedig szerettük zsidó osztálytársainkat. Én mind a három évben Moskovits Gábor mellett ültem, aki alighanem a legműveltebb gyerek volt köztünk. Jó tanuló volt Iczkovic meg Beerman is, az utóbbi különösen jeleskedett a matematikában. Grün rossz tanuló volt, de kedves fiú, némi dzsentroid allűrökkel.

A magyarországi zsidóság gettósítása, majd haláltáborokba hurcolása 1944. április 16-án épp Kárpátalján kezdődött meg, és alighanem ott folyt a legkövetkezetesebben. A zsidók túlnyomó többsége el sem tudta képzelni a tragikus végkifejletet, ezért amikor lehetőségük lett volna szökni, csak kevesen tettek meg. Ungvárról, Munkácsról és Beregszászból kb. 80 ezer zsidót szállítottak Kassán keresztül az auschwitz haláltáborba. 1944 nyarára gyakorlatilag nem maradt zsidó a vidéken. Ez különösen annak tudatában volt megdöbbenő, hogy Munkács lakosságának 43, Beregszászénak 37, Ungvárénak 30 százalékát adták. A kereskedelmi, az üzleti élet voltaképp megszűnt, és mivel a zsidók magukat magyarnak vallották, az etnikai térkép is megváltozott. Az elhurcoltak közül csak kevesen térhettek vissza. Hogy apám egykori zsidó osztálytársaival mi lett, arról nem ír a *Memoárban*, igaz, a többiekről sem tud sokkal többet.

Leveszek egy vékony, ceruzás margójelekkel tűzdelt könyvet a polcáról. Nagy Jenő: *Megaláztatásban*. Alcíme szerint *A kárpátaljai magyar férfiak deportálása 1944 őszén*. A háromnap munkára elvitt, és aztán a szovjet munkatáborokban évekig sínylő fiatalok sorsáról szól a könyv. A szerző által bejárt táborok közt az első a szolyvai. Gyakran hallottam otthon emlegetni; rokonai, ismerősei maradtak ott. Bizonyára iskolatársai is.

Apám könyvespolcán – az első fejezetben emlegetett internátus és a következőben megírandó Collegium hatásának tulajdonította – kifogástalan rendben sorakoztak a könyvek. Az én polcomon káosz van, Nagy Jenő könyve, amikor visszateszem, mégis társra talál. *The First Guidebook to Prisons and Concentration Camps of the Soviet Union*. Térképekkel és fotókkal illusztrált vaskos kötet. Majd' négyszáz oldal. *A Szovjetunió börtöneinek és koncentrációs táborainak első útikönyve*. Amikor Dórával először jártunk Londonban, a nyolcvanas évek elején lehetett, ismertem meg Sárközi Mátyást. Hatalmas stósz könyvet tolt elém. „Nekem akkor az volt a foglalkozásom, hogy magyar értelmiségieknek könyveket adjak, hogy fellazul-

janak” – idézte fel a történetet néhány hete küldött videóüzenetében. Zömmel külföldön, Angliában, Németországban, Amerikában kiadott, de többnyire magyar nyelvű kiadványok voltak (*Sötétség délben, Darabbér, Ítélet Canudosban*), köztük egy olyan is, amit ő írt: *A Rákosi-korszak irodalompolitikája*. – Ezt Lacikának küldöm. Anyjától, a *Választ* szerkesztő Sárközi Mártától hallhatta így, aki a leveleiben következetesen Kisorosznak szólította apámat. – Na jó, hozzád képest Nagyoros, róla is említés tétetik a könyvben – mondta nevetve. Aztán a könyvpiramis aljára érve előkerült az a bizonyos *Guidebook* is. Túl nagy ahhoz, hogy a határon eldugja az ember. És túl veszélyes, hogy ne dugja el. Hazafelé maradt néhány napunk Párizsra, épp annyi, hogy a *Perdide*-ből megmaradt frankokat elverjük, vagyis azt a keresményt, amit *A Perdide bolygó árvája* című francia-magyar koprodukciós film grafikai munkáiért kaptam. (Az *idő urai* címmel mutatták be Magyarországon.) Nem akartunk pénzt hazavinni, hisz akkoriban igazán nem tudhattuk, kijutunk-e még valaha Nyugatra. A Szajna-parton, a Notre Dame közelében botlottunk bele a rozoga kis antikváriumba, a neve *Shakespeare and Company*. Mit adna érte, tettem az eladó elé. Hosszan lapozgatta, még a hátsó táblára ragasztott nagy térképet is kihajtogatta. A bolsevikok 1917-es forradalomnak nevezett hatalomátvétele óta 62 millió ember tűnt el a könyvben bemutatott börtönökben és koncentrációs táborokban. 1976 ilyen intézményről voltak adatok, némelyikben Nagy Jenő is megfordulhatott. Az *Iván Gyenyiszovics egy napját* ugyan ismertem (1963-ban jött ki magyarul), de úgy hittem, a könyv magyarországi kritikái is azt sulykolták, hogy Szolzsenyicin regénye egy már elmúlt világról szól, az, hogy a könyvben bemutatott kényszermunkatáborok a Szovjetunióban akkor, a nyolcvanas években is léteznek, hogy a Gulág-világ Sztálin halálával nem szűnt meg, megdöbbenett. Feloldásul jöjjön a könyv-story folytatása, ami sokkal szívderítőbb. Valamikor a múlt század legvégén, vagy a kétezres évek legelején, valahol Amerikában, valami beszélgetés során szóba került a könyv. Beszélgetőtársam, Jenn, levelet írt a párizsi antikváriumba (az amerikai hölgyek már csak ilyen pragmatisták), a tulajdonos, Mr. Whitman, vagy valamelyik munkatársa megkereste a könyvet, a még mindig kézzel vezetett genealógia szerint, ugyanazt a példányt, amelyet 1982-ben tőlem vásároltak meg, elpostázta neki az arizonai Phoenixbe, ő meg, miután áttanulmányozta (bizonyítékul benne hagyván egy sivatagi fűszálat), áttette egy másik borítékba, fehér-fejű rétisasos bélyegeket ragasztott rá, és továbbküldte nekem Magyarországra, Budakeszire, a Radvány utcába. Hát ez a példány áll most Nagy Jenő könyve mellett. Arra már nem emlékszem, hogy apám látta-e a világot körbeutazó könyvet, a történetéről bizonyára meséltem, ő meg, mint vérbeli bibliofil, bizonyára kiegészítette a Sh and Co. legfőbb tudnivalóval. Ők adták ki Joyce Ulissesét, igaz, akkor még másutt volt a bolt, valahol az Odéon környékén, és a boltot tulajdonló amerikai hölgyet Sylvia Beach-nek hívták.

Osztálytársaim közt talán Tamók Pistával értettük meg egymást leginkább. Legtöbbször az utcánkban lakó Veress Szabolccsal voltam együtt. Nem tudom, mi lett velük. Kerényi (Kosztyó) Gyuszi igyekszik mindmáig ápolni közösségi összetartozásunkat, Beregszászban él, levelez velünk, gyakran – az utóbbi években fia sírjához – át is látogat,

én is meglátogattam Beregszászban, vele meg a Budapesten élő Benda Pistával találkoztam legtöbbször érettségi óta.

Kerényi Gyula építész lett. Emlékszem, beregszászi útjaink során büszkén mutogatta épületeit, leginkább a korszak Magyarországon is dívó szovjet kockastílusával rokon művelődési házára emlékszem. Ő is, apám is örült, hogy fiával hangot találtunk, rokonszenv, sőt tán barátság is kezdődött. Később a Magyarországra áttelepült fiút lovaglás közben egy alacsony faág lekaszálta. Benda Istvánnal is találkoztam, de inkább leveleztünk. Többször hívott, rendezzek tárlatot az általa vezetett Kárpátaljai Szövetség füredi összejövetelén. Csip-csup akadályok miatt nem álltam kötélnek. Már nagyon bánom. Szerveztek beregszászi öregdiák-találkozókat a Bánki-tónál is. Volt, hogy én vittem autóval apámat.

Olvasni már korábban is szerettem, igazi mohósággal azonban most kaptam rá. Nagyapa elvitt a kaszinó könyvtárába, attól kezdve oda jártam Shakespeare-ért, Tolsztojért, Dosztojevszkijért, de még faltam Harsányi Zsolt életrajzi regényeit is. Most kezdtem Ady-köteteket is olvasni, elsőnek a Szeretném, ha szeretnének-et; később megvettem az Ady-összest. Babits összegyűjtött verseit az érettségi után vettem meg, s emlékszem, hazafelé egész úton azt olvastam. Kosztolányit, Tóth Árpádot, Juhász Gyulát is most ismertem meg, nagy élvezettel olvastam Kosztolányi Illyéstől összegyűjtött és kiadott esszéit is. A világköltészetbe Tóth Árpád Örök virágok-ja vezetett be. Az igazán nagy élmény azonban a népi irodalom volt. Mindenekelőtt Németh László tanulmányai. A minőség forradalma, a Kisebbségben, Szabó Dezső Az egész látóhatár-ja, Féja irodalomtörténetei, Veres Péter Számadás-a, a költők közül Sinka, olvastam Erdélyit is, de kevésbé tetszett. A Püski-féle Magyar Élet könyvbarátja lettem. VIII.-ban az önképzőkörben legalább egy-órás előadást tartottam a népi irodalomról, vázlatát előre közszemlére téve.

Érdeklődésemmel az osztályban csaknem egyedül álltam, de az iskolában nem. Főként a párhuzamos lányosztályban voltak lelkes hívei a népieknek, mindenekelőtt Balyó Mária és Kampó Magda, a későbbi Gyórfy-kollégisták, a fölöttünk lévő osztályokban Turtóczky Sándor, az alattunk levőben Balla Zsiga meg Tárczy Laci. Az önképzőkör Turtóczky elnöksége idején vett határozottan népi irányt. Ekkor én pénztároskodtam, én fizettem elő egy csomó folyóíratra, amelyeket vasárnap délelőtt az istentisztelet után lehetett olvasni. 20-30 olvasó csaknem mindig összejött. Érdekes, hogy a Magyar Csillag nem járt, pedig Illyés verseit szerettük. De pl. Szabó Lőrinc „polgári” költészetét nem tartottuk nagyra. Mára it Herczeggel együtt utasítottuk el.

A '41/'42-es évben nyomtatott folyóiratunk is volt, az Együtt. A 4. meg a 7. szám van meg nálam most is, összesen talán nyolc jelent meg. Ebben a lapban publikált először Lator Laci (hárommal járt alattam), s természetesen én is. Először egy iskolai dolgozatomat jelentették meg (A régi magyar irodalmat olvasom), aztán azt a beszédemet, amelyet '42. március 22-én az önképzőkör Katona-ünnepségén mondtam. Ezen előadtuk a Bánk bán II. felvonását és a III. felvonás Tiborc-jelenetét, minden szereplő a mi osztályunkból került ki, csak Biberach volt vendégművész, a fölöttünk levő osztályból Szótér Pista. Az ünnepélyen ott volt az alispán is, s állítólag megróttá az iskolát beszédem lelkes Tiborc-központúsága miatt.

Azt gondolhatnánk, azért emeli ki a *Memoárban* a Katona-ünnepséget, mert felnőtt irodalomtörténészként épp Katona József, illetve a *Bánk bán* lett legfőbb kutatási területe. Alighanem így is van, noha abban az évben, nyilván Katona születésének 150. évfordulója miatt, a gimnázium legfőbb kulturális eseménye épp a Katona-ünnepelés volt, az ugyanabban az évben született Széchenyi Istvánéval együtt. A „Tiborcozó” alispán bizonyára eszébe jutott, amikor irodalomtudósként a *Bánk bán* kálváriája kapcsán, a színmű bemutatását elutasító, kiadását nehezítő szűkkeblű cenzorokról értekezett – az ötvenes évektől a nyolcvanasokig ívelő pálya során nehéz lett volna áthallások nélkül írni róluk –, de földerengett benne a beregszászi affér akkor is, amikor *Széchenyi és Katona* című tanulmányát írta. A *Memoárban* ugyan nem említi, de a Beregszászi Állami Gimnázium Értesítőjében megtalálom, hogy esszépályázatot is hirdettek az évfordulók kapcsán ezzel a címmel: *„Van-e orvosság Bánk Bán tragédiájának elkerülésére Széchenyi munkái-ban? A „Legyen világosság” jeligéjű pályamű. I. díjjal jutalmazva. Szerzője: Orosz L.”* Széchenyi és Katona. Vajon érezte-e „a legnagyobb magyar”, vagy legalább tudat alatt megérintette-e az a kísérteties hasonlóság, amit közte és Bánk között a diák Orosz László észrevett és a felnőtt tudós kifejtett? Talán épp e lelki rokonságra való rádöbbenés, a belőle fakadó baljós előérzet okozta a heves kirohanást a nemzeti színházi bemutatót látván: *„Felfoghatatlan, hogy a kormány hogy engedhet ilyen esztelenséget játszani.”* – Mintha a forradalom és a szabadságharc leverése utáni Széchenyi-naplót olvasnánk – *„Nem ezt akartam én – nem ezt!”* – holott Bánk monológiát halljuk. *„1213-ban is, 1848–49-ben is kikerülhetetlen végzetű torlódtak össze az események, s e végzet kérlelhetetlenül rátiport arra is, aki egyéniségétől idegen gyilkos tette kényszerült, arra is, aki túlzott felelősségérzettel szándékával ellentétes forradalom elindítójának tartotta magát”* – fogalmaz az 1992-ben a *Forrásban* is közölt tanulmány, de hogy a lelkileg összeomló Bánk és az öngyilkosságba hajszolt Széchenyi egyaránt a nemzet jelképpé emelkedő tragikus hősei, ott lehetett már a díjazott beregszászi dolgozatban is – amelyet alig néhány hónappal Teleki Pál halála után írt s olvasott fel.

Azt terveztük, hogy az említett Bánk bán-előadásba bekerül egy Melinda–Ottó jelenet is. A párhuzamos osztályból Jóni Mici lett volna Melinda, én lettem volna Ottó, már csak azért is, hogy szerelmemet próbák hosszú során újra meg újra megvallhassam neki. Írtam is ekkortájt néhány Melindát szólító szerelmes verset. Nem tudom, miért mondtunk le végül is erről a jelenetről. Azt hiszem, ő volt akkor a legszebb lány a gimnáziumban, sokan udvaroltak neki, állítólag egy tanár is. VIII.-ban év vége felé, vagy inkább már az érettségi szünetben kerültünk közelebb egymáshoz, voltunk együtt moziban, cukrászdában. Az érettségi utáni nyáron Pesten találkoztunk még: nagynénjénél volt fenn, elmentem hozzájuk, este elvittem színházba, egy darabig még leveleztünk – aztán vége....

Azt hiszem, Mici húgával, a szintén csinos és sokkal élénkebb, barátságosabb Elízzel többször voltam együtt, ő ugyanígy falujáró csoportunkhoz tartozott. Műsorokat vittünk fel a Verkovinára a szórványban élő magyaroknak. Csoportképünkön Koszorús mellett ül a három lány: Thyll Anci, Jóni Elíz és Batori Kati, hátul az öt fiú: Holozsy Karesz (jól hegedült), Tárczy Laci, Balla Zsiga, Géczy Tihámér (jelenleg hajdúböszörményi lelkész) és én.

Egy könyvben – *A Beregszászi Magyar Gimnázium története 1864–1989* (Magyarságkutató Intézet, Budapest 1990) – meg is találok a fényképet. Az aláírás szerint Elíz neve hivatalosan Erzsébet volt. Tévedés aligha lehet, a könyv szerkesztői ugyanis Benda István és Orosz László voltak. Mosolygós holdvilág arca egy pillanatra saját gimnazista kori szerelmemet juttatja eszembe. Azt, hogy a Mici név Mária, egy másik kiadványból, a Beregszászi Állami Gimnázium Értesítőjéből derítem ki. Azon a bizonyos 1941-es Katona-émlékünnepélyen elhangzott ugyanis Erkel *Bánk bán*jából a Bordal is, amit zongorán Jóni Mária rkat. VII. o. t. kísért. Hogy a tizenhat éves fiatalemberben valami kibillenhetett, arra ugyancsak az Értesítő alapján következtetek. A minden évben tiszta egyes – vagyis színjeles – bizonyítvány megbicsaklik: A VII. A osztályos Orosz László magatartásból és rendszeretéből is 2-es osztályzatot kap. (Jóni Mária egyébként épp ebből a két tárgyából kapott egyest, a többiről most ne essék szó.)

Nekem már furcsa, s gondolom a nálam fiatalabbaknak még inkább, hogyan említheti meglepő szokásként apám azt, hogy a párhuzamos osztályba járó lányok és fiúk tegeződtek egymással – igaz, a más osztályba járókkal már nem. A tegeződés szerinte annak következménye lehetett, hogy a csehek alatt koedukáció volt, vagyis ugyanabba az osztályba jártak a fiúk és a lányok. Ezt a túlzóan demokratikus jelenséget a visszacsatolás után azonnal megszüntették, sőt voltak olyan diáklányok, akik az anyaországból érkezve tüntetően kivonták magukat az általános tegeződésből.

A három beregszászi évre mint életem talán legszebb, egyértelműen pozitív szakaszára gondolok vissza, lehet, hogy nem teljes joggal. Kecskeméten – azt hiszem – többet kellett volna tanulnom, főként németből, angolból – hiányos nyelvtudásom igencsak Beregszásznak „köszönhető”. Szereplési vágyam, bár gyökerei korábbiak (már Kecskeméten is szavaltam, lapot szerkesztettem), itt bőséges táplálást nyert az önképző-körben, az Együtt-ben, a Soli Deo Gloriában, ballagási beszéddel s egyáltalán az osztályban játszott hangadó szereppel.

Azt ugyan nem írja a *Memoárban*, hogy irodalmi pályára készül, talán magának sem vallja még be, adódik azonban egy pillanat, amit nem szalaszthat el. Színt kell vallania, ráadásul többek előtt, egy igencsak különös helyzetben. *Egy ízben Veress Szabolcséknál pohártologatással szellemet idéztünk, Tolsztoj jelent meg, azt kérdeztem tőle, író leszek-e, azt felelte, igen.*

Nem tudok felidézni olyan eseményt vagy beszélgetést, amelyből arra következtethetnék, hogy apám komolyan vette volna a spiritizmust. Gyerekkorában még talán divat volt, de inkább az előző generációk divatja. Jókainál olvasom: „Az ember akárhová ment, mindenütt asztalt, almáriomot, mángorlót táncoltattak... Az egész tüneménynek kilenc tizedrésze nyegleség, kilenc századrésze eleven képzelődés, kilenc ezredrésze állati magnetizmus, de egy ezredrésze mégis megmarad megfoghatatlan valónak...”

Ha hallottam is gyerekkoromban az asztaltáncoltatás, a szellemidézés, a reinkarnáció szavakat, inkább anyámtól hallhattam. Négyéves volt, amikor elvesztet-

te az édesanyját, csoda is lett volna, ha nem próbálta volna keresni, akár transzcendens praktikákkal is. Azt gondolom, hogy felnőttként már inkább a bizsergető kíváncsiság, talán a kultúrtörténeti kuriózum, semmint a megélt tapasztalat vagy a hit vonzotta az ilyesmikhez. Miért kerül elő mégis apám *Memoárjában* Tolsztoj jóslata? Talán útmutatónak vette, hogy az irodalom felé induljon? Talán az elszalasztott lehetőség emésztí, hogy mégsem lett író? Vagy mégis...? Mi bukkanhat még föl a hagyaték valamelyik rejtett dobozában?

A beregszászi évek alatt javában folyt a háború. Eseményeit távoli híreként fogadtuk, abban a hiszemben, nincs hozzá közünk, majd csak túléljük. '41 tavaszán Teleki halála, Jugoszlávia lerohanása szinte csak egy-két napra hozta közelebb hozzánk. Valami SDG-konferenciára utaztam fel Pestre; elmaradt, de a Duna-parton láttam a dél felé vonuló németeket: tömegük, fölszereltségük erőt sugárzott, Bácska visszafoglalását (a Muraközszel s a baranyai háromszöggel együtt) diadalnak éreztük. Mit jelent nekünk Erdély és a Délvidék címmel pályázatot hirdettek a diákoknak, a legjobbnak ítélt írás az Évkönyvben is megjelent. Én is pályáztam, emlékszem, ezzel a Cs. Szabó-idézettel kezdtem: „Egy gavallér szerelem köt minket Hungáriához, nem a hatalom.”

Közelebb került hozzánk a háború a Szovjetunió megtámadásával. '41 nyarán a diákok megfigyelő szolgálatot láttak el a város fölötti hegyen, én akkor vakáción voltam. Tanév közben légó-ügyletesek voltunk a törvényszék pincéjében, légiriadó esetén nekünk kellett volna megnyomni a sziréna gombját. Úgy emlékszem, egyszerre hárman voltunk szolgálatban, délutántól délutánig, 24 órára. Rám háromszor vagy négyszer került sor. Iszonyatosan unalmas volt. Egyszer megszólalt a sziréna: a szolgálatosok összeverekedtek, egyiküket a sziréna gombjához lökték. Nagy botrány lett belőle.

A sztálingrádi csata idején – nyilván felsőbb utasításra – a magyar dolgozat választható témái közt szerepelt dicsőítő beszéd írása az ottani német hősokról. Úgy emlékszem, senki sem választotta ezt a témát. A németeket akkor sem szerettük, mikor még csodáltuk harctéri sikereiket. De féltünk az oroszoktól is. Valahogy úgy képzeltük, hogy a németek majd csak elvesztik a háborút, minket azonban nem ér különösebb baj. A 2. magyar hadsereg sorsáról jóformán semmit sem tudtunk, részvételünk a háborúban majd csak véget érő kényszernek látszott előttünk. Csak a '44. márciusi német megszálláskor jöttünk rá, hogy a mi bőrünkre is megy a játék, ekkor azonban már Pesten voltam.

Gyerekként Kecskeméten, olykor Balatonszepezden is, sokszor lehettem tanúja, hogy a felnőttek a háborúról beszélgetnek. Aki a legtöbbet tudta, Szabó Laci bácsi volt, pontosabban Bártfai Szabó László. Itt van előttem apámnak és családjának dedikált könyve, *Az utolsó emberig*, alcíme szerint Egy csapatparancsnok visszaemlékezései a Don menti harcokra. Laci bácsi felesége, Paula néni, anyámmal együtt tanított a Zrínyi Ilona Általános Iskolában, az ő barátságuk révén kerültek közel egymáshoz a férfiak is. Laci bácsiék, akiknek már volt nyaralója Szepezden, beszéltek rá szüleimet, hogy megvegyék egy ikertelek egyik felét a szomszéd utcában, majd építkezzenek rajta. Bártfai Szabó László azon kevesek közé tartozott, aki hazatért a Don-kanyarból, sőt a rábizott katonák zömét is hazahozta. Az utóvédek utóvédjeként, egy német hadtestnek alárendelve – és kiszolgáltatva – öt héten át menetelt és harcolt csapatával az orosz télben. A kigyerekként hallott történetek egy részét talán ma is föl tudnám idézni, igaz,

a könyv már felülírja az emlékezést. Belejátszik a képbe – és a képzeletbe – az is, hogy Kecskemét belvárosában, a Nagytemplom mögötti furcsán kanyarodó utat, amely Dunaföldvár felé indult, és az út környéki, rég lebontott földszintes városrészt a népnyelv „Don-kanyarként” emlegette.

Apám a kilencvenes évektől kezdve évente összeállított egy-egy, a beregszászi gimnáziumba küldendő könyvcsomagot. Úgy emlékszem, korábban is próbálkozott, noha akkor még bizonytalan volt, megérkezhet-e egyáltalán a küldemény. Halála után húgommal mi is összeválogattunk néhány doboznyi könyvet, az első lapra rápecsételtük apánk nevét, és útnak indítottuk Beregszászba. Az ottani diákokhoz kapcsolódik egy másik, rendszerváltást követő esemény is. A *Naplóban*, az 1994. január 12-én keltezett bejegyzésben olvasom: *A Kerényi Gyuszi-val való találkozás hatására elszántam magamat, hogy megszervezem a beregszászi diákok kecskeméti vendéglátását... Több a nehézség, kevesebb az áldozatészség, mint vártam, de most már kitartok. A beregszásziakon való segítséssel kívül az is sarkall, hogy a folyton panaszkodó ittenieket rádöbentsem, nem is tudják, milyen jól élnek.*

Egy autóbusznyi gyerekeknek, 27 fiúnak és 15 lánynak szerez szállást, élelmet és talál ki számukra, a kecskeméti diákokkal közös tanórák végeztével, délutáni programokat. A város mellett Budapestet is megmutatja nekik. A vártnál sokkal több bonyodalom után – egy vendéggyereknél még vakbél-operáció is nehezítette a helyzetet – rezignáltan jegyzi meg, nem az igazán rászorultak jöttek, az orvos, a tanácselnök gyerekeit említi, akik a múzeumok, színházak, közös iskolai rendezvények helyett inkább vásárolni jártak, és alaposan felpakolva utaztak vissza a háromhetes vendégség után, hogy a már Ukrajnához tartozó Beregszászban folytassák életüket.

(És én is folytatom hamarosan.)